

TOTEM

Tidsskrift ved Religionsvidenskab,
Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet
Nummer 30, efterår 2012
© Tidsskriftet og forfatterne, 2012

Bacheloropgave

Når to sociale systemer mødes
- forholdet mellem religion og politik belyst ud fra et
luhmansk systemteoretisk perspektiv

Af stud. mag ved Religionsvidenskab

Vibeke Lundbye Westphall

Indhold

ABSTRACT	3
1. Indledning.....	3
2. Forskningshistorie og baggrund.....	4
3. Niklas Luhmanns systemteori.....	5
3.1. Systemer og samfundet.....	6
3.2. Kommunikation	6
3.3. Iagttagelse.....	7
3.4. Autopoiesis.....	7
3.5. Mening.....	7
3.6. Det religiøse system og det politiske system	8
4. Metode.....	8
5. Analyse.....	11
5.1. Religion i den politiske debat.....	12
5. 2. Tre positioner i debatten	13
5. 3. Sekularisme og sekularisering	15
5.4. Positionernes forståelse af sekularisme	17
5.5. Positionernes forståelse af religion.....	18
5.6. Et nyt system?	20
6. Kritiske bemærkninger.....	21
7. Konklusion.....	22
8. Litteraturliste	24

ABSTRACT: This paper deals with the relation between two systems within the social system, the political and the religious, from the theoretical perspective of Niklas Luhmann. In order to show how Luhmann's theoretical notions can be applied in an empirical manner, the Danish law that forbids judges to bear religious symbols in the court (L98) has been chosen to shed light on the distinct relationship between religion and politics in the Danish context. The law was proposed as a response to a new reality for religion in the public sphere that arose on the grounds of Islam's increasing appearance in the public sphere. In order to work with the relations between the two systems it is necessary to map out the basic principles of Luhmann's system theory before giving an example on the methodological use of the theory. The case analysis will, as any case study, serve as an example and is not meant as a way to generalize all cases on religion in the political system. Nevertheless, I wish to show that Luhmann's theory can work as a tool to grasp the development of the relation between the religious and the political systems by proposing a new subsystem and thereby not only serve as a conservative and reactionary theory of society, as critics have claimed.

1. Indledning

Religion og diskussion af religion er ikke henlagt til ét særligt domæne i samfundet. I højere grad end tidligere diskuterer man direkte religionspolitiske emner i Folketinget. I den sammenhæng diskuteres særligt, hvilken rolle religion har i det offentlige rum. Denne opgave tager et teoretisk afsæt i systemteoretikeren Niklas Luhmann (1927-1998) i forsøget på at undersøge, (1) om Luhmanns systemteori kan fortælle os noget nyt om forholdet mellem religion og politik i en dansk kontekst. Dette gøres ved (2) at analysere en case om lovgivning i Folketinget om forbuddet mod religiøse symboler i retten og (3) på den baggrund vise, hvordan religion bliver konceptualiseret i en politisk ramme.

Forholdet mellem religion og politik ud fra et luhmannsk perspektiv er ikke i særlig grad blevet belyst i en religionsvidenskabelig sammenhæng (Riis1996, 96), selvom teorien kan fungere som en analysestrategi i forhold til samfundsforhold og sociale processer generelt (Esmark 2005, 9). Den religionsvidenskabelige litteraturs fokus ligger på Luhmanns religionsdefinition, som er blevet bragt i anvendelse af kristne teologer (Götke 1996;

Knudsen 2009), men afvist af religionsvidenskabere, bl.a. grundet den generelle kritik af systemteorien, som den er fremsat mest konsekvent af Jürgen Habermas, samt Luhmanns normative anvisning af (den kristne) religions særlige plads i samfundet (Riis 1996,96). Dog ser man i religionsforskningen i stigende grad en brug af Luhmanns analysebegreber (Johansen 2010,29-32).

Jeg vil indlede opgaven med at beskrive baggrunden for min case, nemlig forbuddet mod religiøse symboler i retten (L98). Herefter følger teoriafsnittet, der vil danne ramme om opgaven, både som metode og som empiri, og som derfor indtager en omfangsrig position i opgaven. Som optakt til min case-analyse vil jeg give et eksempel på brug af Luhmanns særlige systemteoretiske metode i diskussionen af lovforslaget. Jeg vil dernæst i analysen, operationalisere relevante systemteoretiske begreber i forhold til casen, hvorved analysen vil spore politiske positioner i Folketinget, som viser forskellige forståelser af religion i offentligheden og af religion og sekularisme. Afslutningsvis vil jeg med udgangspunkt i en udbredt kritik af Luhmann afvise den del af kritikken, der mener at systemteorien er konservativ og systembekræftende. Dette gøres på baggrund af mine analyse resultater i det omfang det er muligt på baggrund af én case.

2. Forskningshistorie og baggrund

Sekulariseringsforskning har i løbet af det sidste årti udviklet sig fra at stå fast på sekulariseringens fakticitet til at rumme et mere nuanceret samfundsbillede, hvor sakraliseringstenen ligeledes er i spil som modsætning eller supplement til sekulariseringstenen (Jensen 2012; Casanova 2006; Kühle 1999; Scott 1997; Woodhead 2009; Luhmann 1977).

Loven, der forbyder religiøse symboler i retten, blev lavet på baggrund af et ønske fra Domstolsstyrelsen om, at det skulle være tilladt for kvindelige muslimske dommere at bære hovedtørklæde¹. I den forbindelse træder religionen islam frem som casens umiddelbare kontekst. Islam i Danmark spiller en særlig rolle, ikke blot som religion i forhold til den kristne, men også som generel modkultur til den danske kultur. At islam er den næststørste religion i Danmark, skyldes som udgangspunkt arbejdsmigranter fra muslimske lande, der kom til Danmark i 1960'erne, samt 1980'ernes flygtningestrømme (Simonsen 1999, 9). Da opholdet ikke længere havde midlertidig karakter, begyndte arbejdsmigranterne at søge om

¹ Dog skelnes der mellem lægdommere og dommere. Forbuddet gælder kun dommerne.

familiesammenføringer, og der blev skabt et behov for at fastholde den næste generation i hjemlandets traditioner og skikke, som ofte var bundet til et religiøst kodeks (ibid.,25, 32). Fra at være defineret ud fra nationale kategorier, blev migranterne og deres familie nu set på som muslimer, som én gruppe (Jacobsen 2008,197; Warburg 1992, 38).

Indvandringen fra muslimske lande satte indvandrings- og minoritetsspørgsmål på den politiske dagsorden. Ikke blot arbejdssystemet men også uddannelsessystemet, familiesystemet, det offentligt administrative system og retssystemet blev berørt af udviklingen. Islam har på den måde været med til at skabe mere opmærksomhed på religion i offentligheden. Den danske politik på indvandringsområdet har været skiftende igennem de sidste 40 år: fra lempelig lovgivning grundet arbejdsimmigration, over en stramning grundet økonomiske kriser i 1970-80'erne til en yderligere stramning grundet frygt for multikulturalisme og islam i 1990'erne (Simonsen 1990,32). De politiske udtalelser i denne opgaves case deler sig i to grupper: én som vil føre integrationspolitik ud fra et lighedsprincip og én hvor assimilering er ønsket (DF 3. beh.,30; SF 1 beh.,140)².

Med denne baggrund skitseret vil jeg nu redegøre for den anvendte teori, som jeg vil belyse casen ud fra. Teorien er samtidig en del af min empiri, som benyttes til at undersøge, om Luhmanns teori kan anvendes til at sige noget nyt om forholdet mellem religion og politik.

3. Niklas Luhmanns systemteori

Niklas Luhmanns mål var at lave en almen teori, som kunne beskrive samfundet som det fremstår. Projektet afspejles i hovedværket *Sociale systemer. Grundrids til en almen teori* fra 1984. Luhmanns systemteori tager udgangspunkt i Talcott Parsons systemteori, i George Spencer Browns distinktionsteori fra *Laws of Form* (1979) samt biologerne Maturana og Varelas begreb om autopoiesis (Luhmann 2000, 72). Der er ingen fast og direkte måde at begribe Luhmanns teori på. Så når jeg indleder med at skitsere systemteorien generelt, de centrale begreber og de politiske og religiøse systemers særtræk, vil det være med dette forbehold. Begreberne vil blive operationaliseret i min analyse af, hvordan politik i den form, der udtrykkes i beslutninger og diskussioner i Folketinget, indvirker på og forstår religion, i særlig grad sekularisering.

² Referencesystem: (partiforkortelse, forslagens behandlingsnummer, udtalelsens nummer i det online dokument på ft.dk), se litteraturliste.

3.1. Systemer og samfundet

Luhmanns udgangspunkt er forskellen mellem system/omverden. Alt der ikke er systemet selv betegnes som systemets omverden - derfor befinder religion sig i og udgør en del af det politiske systems omverden. Omverden kan indeholde andre systemer, men er ikke et system i sig selv. Der findes to overordnede systemer udover sociale systemer: levende systemer og psykiske systemer. Luhmann fastsætter tre delsystemer under kategorien sociale systemer: samfundet, organisation og interaktion (Seidl 2006, 16). Samfundssystemet har udviklet sig fra segmenterede differentieringsformer bestående af ens delsystemer til en stratificeret samfundsopbygning, hvor sociale systemer inddeles efter lag (feudalsamfundet eller kastesystemet), og derefter har, med moderniteten, den funktionelle differentieringsform udfoldet sig. Det uddifferentielle samfund er karakteriseret ved, at samfundet er inddelt efter funktionelle systemer: ex. det politiske, det økonomiske og det religiøse, hvilket er i tråd med andre førende teorier om social differentiering (Durkheim 2000). På det strukturelle niveau er systemerne forbundet i den grad, at de har mulighed for gensidigt at irritere hinanden og ”forstyrre systemet på en måde, som derefter internt bringes i en form, som systemet kan arbejde med” (Luhmann 1997, 74). Det politiske system kan altså irritere det religiøse system i en sådan grad, at der opstår kaos internt i det religiøse system, fordi det politiske system forsøger at planlægge og komme med visioner for det religiøse system (Haste 2009:867). Det religiøse system kan derpå reagere internt ud fra dets egne interne forskelle, som leder operationer i systemet (derfor kaldt ledeforskelle), men kan ikke direkte kommunikere med de omkringliggende systemer.

3.2. Kommunikation

Et givent socialt system, som det politiske og religiøse, betegnes som et selv-producerende og selv-refererende kommunikationssystem. Altså det er dets eget ophav og producerer sig selv samtidig med at det refererer tilbage til sig selv. Et sådant system reproducerer dets egen system/omverden-distinktion på basis af kommunikation. Kommunikation er den eneste virkelige sociale operation og kan derfor ikke være knyttet til at foregå i et psykisk system (defineret hos Luhmann som den menneskelige bevidsthed), men må ifølge Luhmann opstå i den sociale - uden for mennesket. Det er i den sammenhæng, at man skal forstå, at det kun er kommunikation, der kan kommunikere (Luhmann 1997, 68). Kommunikation er det, vi har adgang til at observere, når vi vil studere sociale systemer og sociale processer (Seidl 2006,

17: Luhmann 1997, 34, 71; Luhmann 2000b, 149; 218; Kneer 1997, 93). For bedre at forstå, hvordan man observerer kommunikation, må begrebet om iagttagelse inddrages (Luhmann 2000b, 182).

3.3. Iagttagelse

Sociale systemer kan ikke kommunikere med andre systemer, men i stedet iagttage hinanden. I enhver kommunikation er der en iagttager, som gør en iagttagelse ud fra en distinktion (ledeforskellen), som afgør, hvad der fokuseres på. Det væsentlige er ikke, hvad der iagttages, men det, der fremstår som ledeforskellen for den givne iagttagelse (Kneer 1997, 100). En iagttager kan ikke iagttage, hvad den iagttager sig selv ud fra – altså sig selv. Derved opstår en blind plet, der forstås som det, at man ikke kan observere begge sider af forskellen, samtidig med at den blinde plet faktisk er det, der muliggør observation (Laermans 2001, 12). Ved at iagttage iagttagelsen på disse præmisser opstår anden ordens iagttagelser, som retter sig mod første ordens iagttagelser og dens blinde plet (Kneer 1997, 102; Andersen 1999, 109). Iagttagelse er derved en forskelsdannende operation inden for rammerne af en forskel, hvor ledeforskellen er forskellig fra system til system (ibid.).

3.4. Autopoiesis

Alle systemer er autopoietiske (jf. selv-referentielle og selvproducerende), da de selv skaber de elementer som de består af (Andersen 1999, 120). I systemet, som er adskilt fra og altid mindre komplekst end dets omverden, iagttages den omtalte ledeforskel, som produceres og reproduceres af systemets interne operationer, autopoietisk og lukket for systemets omverden. Systemets operative lukkethed betyder, at ingen operationer kan komme ind eller ud af systemet. Et system er samtidig åbent i den forstand, at det har ”kontakt” med sin omverden, gennem irritationer og forstyrrelser (Kneer 1997, 75). Dog er det det autopoietiske system selv, der afgør internt, hvordan udvekslingen med omverdenen sker.

3.5. Mening

Begrebet mening består af et overskud af henvisninger til andre muligheder og er knyttet til begreberne om kontingens og kompleksitet. Mening er enheden af forskellen mellem, hvad der fremstår aktuelt, og hvad der har potentiale til at fremstå. Med kontingens menes det faktum, at noget altid kunne have været anderledes; men gennem en selektion af muligheder (en reduktion af kompleksitet) vælges det, som fremstår iagttageligt for iagttageren (Kneer

1997, 80). Hvad der har mening, henviser til noget andet, der har mening og derved dannes et samfunds eller et systems semantik (Luhmann 2000b, 108; Andersen 1999, 121, 135-137).

Efter en kort indføring i de centrale systemteoretiske begreber vil jeg nu introducere det politiske og det religiøse system.

3.6. Det religiøse system og det politiske system

Det politiske system kommunikerer mening gennem mediet magt ud fra ledeforskellen regering/opposition, og dets funktion i samfundet er at forsyne samfundet med kollektivt bindende beslutninger, såsom love og regler (Haste 2009, 866). I takt med samfundets funktionelle uddifferentiering kan det politiske system med dens kollektive funktion og ydelsesflade betyde meget for andre systemer. Dette vil komme til udtryk i analysen af casen.

Religions funktion, ifølge Luhmann er at hjælpe med til at håndtere kontingens ud fra ledeforskellen immanens/ transcendens, udtrykt i mediet mening. Religionens ændrede placering i samfundet i kraft af samfundets uddifferentiering har ydermere ændret dens funktion markant (Luhmann 1984,17). Med adskillelsen på det strukturelle plan af religion og politik, med en westfalske Fred i 1648, fik det religiøse system indskrænket dets funktionsområde fra også at varetage politik til kun at hidrøre det religiøse (Götke 1996, 46). I det centerløse samfund er delsystemerne repræsentanter for forskellige aspekter af den kommunikerbare verden, hvor religions funktion at kommunikere det ukommunikerbare, når ”den ubestemte kompleksitet transformeres til en bestemt kompleksitet (Laermans 2001, 12; Qvortrup 2007, 15). Luhmann fastslår religionens relevans i en moderne verden, og pointerer ligeledes, at religionen ikke blot kan have en systemintegrerende, men i lige så høj grad systemsprængende funktion (ibid.; Götke 1996, 43). Det vil der blive knyttet flere kommentarer til i afsnittet om sekularisering, 5.3.

In sum, samfundet er systemer af kommunikation, som er autopoietiske, lukkede og selvreferentielle. Kommunikation er iagttagelse enten i form af selv- eller fremmedreferance (Kneer 1997, 103). Systemteorien vil etablere en iagttagelse af anden orden ved at beskrive kommunikations grænser og blinde pletter, samt hvordan systemerne er koblede, og hvordan de forstyrrer hinanden. Systemteoriens begreber vil i det følgende blive anvendt på casen om forbuddet mod religiøse symboler i retten, men inden da nogle metodologiske overvejelser.

4. Metode

Jeg har valgt at tage udgangspunkt i Luhmanns systemteori som beskrevet ovenfor, hvorved teorien udover at udgøre en del af min metode også udgør en del af empirien (Esmark 2005, 11). Anden del af kildematerialet er hentet fra Folketingets hjemmeside (ft.dk) og udgør behandlinger i Folketinget af ”Lovforslaget om ændring af retsplejeloven - dommerens fremtræden i retsmøder L98”, fremsat 19.12.2008 af daværende justitsminister Brian Mikkelsen (Det Konservative Folkeparti). Jeg har afgrænset mit materiale til selve forslaget, fremsættelsestalen og debatterne i 1., 2. og 3. behandling, da de indeholder pointer fra høringsrunden og tidligere debatter. Fokus på debatter og behandlinger i Folketinget er valgt ud fra en forestilling om, at lige præcis i denne situation synliggøres forholdet mellem religion og politik. Staten som den lovgivende magt udøver viljen til magt ved at lovgive inden for et religiøst rum, endda lovgivning ift. ”de andres/minoriteters religion”. Materialet vil fungere som eksempel, og resultaterne af arbejdet er ikke repræsentativt for forholdet mellem religion og politik generelt. Da det er mit mål at operationalisere relevante dele af Luhmanns teori, godtager jeg de præmisser, som teorien arbejder ud fra, velvidende at der er mange andre teorier og metoder at anskue casen ud fra. Luhmanns teori er valgt, som anført i indledningen, fordi litteraturen er svag på området, og fordi teorien er radikal. Udgangspunktet for min indgang til kildematerialet er som sagt Luhmanns analysestrategiske redskaber, der med anden ordens iagttagelser lægger op til at stille spørgsmål til det selvfølgelige (Luhmann 2000b, 118). Iagttagelse betragtes som operationer, som refererer til forskelle, der får omverden til at træde frem på en bestemt måde. Det er i denne kontekst, at jeg vil give et eksempel på, hvordan jeg anvender metoden på empirien.

<p>Lovforslaget som fremsat L98 af tidligere justitsminister Brian Mikkelsen:</p> <p>-</p> <hr/> <p>”Regeringen lægger bl.a. vægt på, at religiøse spørgsmål i de senere år har spillet en stigende rolle i den offentlige debat her i landet bl.a. i</p>	<p>Analyseredskaber:</p> <hr/> <p>Regeringen er den ene del af det politiske systems ledeforskel, den positive markør og overfor står opposition som den negative side. Ifølge udsagnet har religionen (for) stor betydning i den offentlige debat/det</p>
--	--

<p>lyset af indvandringen af personer med forskellig religiøs baggrund, og at spørgsmål om religiøst tilhørsforhold m.v. i den forbindelse generelt er blevet væsentligt mere kontroversielle end tidligere.</p> <p>Efter regeringens opfattelse er det væsentligt, at der ved domstolene, [...], tages højde for denne ændrede situation, således at</p>	<p>offentlige rum. Det afspejler en politisk logik om, at religion er en privat sag og ikke skal ses i offentligheden. Den blinde plet, altså enheden af den forskel der danner rammen for iagttagelsen, opstår som følge af, at Mikkelsen ikke kan iagttage sin egen iagttagelse. Begrebet regeringen bruges som anden ordens begreb, når regeringen beskriver sig selv som regering. Mikkelsen befinder sig stadig inden for en iagttagelse af første orden, fordi han ikke kan se, hvad han ikke kan se.</p> <p>Grunden til at religion er blevet mere kontroversiel, er indvandring af personer med anden religiøs baggrund (end den danske/kristne) til Danmark. Mikkelsen refererer her til en logik eller en forskel som viser, at hans iagttagelses ledeforskel konstituerer hans iagttagelse. Hans politiske standpunkt og logik fortæller ham, at islam ikke skal være at finde i retssale, som skal fremstå neutral. Derved skaber han også sin egen system/omverdens difference, ved at inkludere noget og ekskludere noget andet.</p> <p>Nært koblet til det politiske og det religiøse systemer et tredje, retssystemet. Det religiøse systems interne operationer, eks. klædningskodeks, skal ikke reguleres direkte af det politiske system, men igennem det</p>
---	--

dommerne i retsmøder,[...]undlader at tilkendegive et bestemt religiøst eller politisk tilhørsforhold m.v. "(Fremsættelsestalen:1)	retslige system. Det er regeringens behov, at dommere ikke skal kunne udvise et bestemt religiøst og politisk ståsted ud fra det iagttagelsespunkt, og at dommere vil tillade muslimske kvinder at bære hovedtørklæde. Debatten viser videre, at der bliver rejst et ekskursivt spørgsmål om magtens tredeling.
---	---

5. Analyse

Med udgangspunkt i forslaget om ændring af retsplejeloven, kom debatten til at hidrøre en række emner, som er kendetegnende for en del af den politiske debat om religion i offentligheden, der foregår i Danmark. Ligesom islam fungerer som baggrund for lovforslaget, indgår indvandrings-, minoritets- og sekulariseringsspørgsmål også i debatterne. Det tekstnære fokus i analysen vil være på sekulariseringsdiskussionen, ligesom der vil trækkes tråde til de tematiske baggrunde. I særlig grad vurderes de systemteoretiske strukturelle koblinger, der opstår mellem religion og politik, når religion conceptualiseres i det politiske system, og når det politiske system lovgiver om religiøse anliggender.

Figur 1.

System:	Selv-refleksion:	Medie: (alle sociale systemer opererer igennem mediet kommunikation, som ordner mulige muligheder)	Ledeforskel: (den forskel der leder givne operationer i systemet)	Funktion:	Ydelse: (bestemmer systemets opretholdelse)
Politik	Parti- eller regeringsprogrammer	Magt (mening)	Flertal/mindretal Regering/ opposition	Muliggørelse af kollektivt bindende afgørelser	At udføre afgørelser
Religion	Teologi	Tro (mening)	Immanens/	Kontingens	Livsfortolkning

			Transcendens	håndtering	sjælesorg mv.
--	--	--	--------------	------------	---------------

Skemaet er lavet af undertegnede på grundlag af (Qvortrup 2007, 15-22); (Hagen 2005, 392); (Haste 2009, 860-69), (Luhmann 1997, 2000b); (Gregersen 1992, 113ff); (Kneer 1997, 40-42) og (Knudsen 2008, 170-180) Første række betegner karakteristika ved sociale systemer generelt. I anden og tredje række bestemmes det politiske- og det religiøse systems karakteristiske træk ud fra første rækkes betegnelser. Dvs. i spalten "Ledeforskel" står anført først det politiske og dernæst det religiøse systems ledeforskel.

Med ovenstående figur vil jeg på en systematisk måde vise, ud fra hvilke overordnede kategorier henholdsvis det politiske og det religiøse system opererer. Det politiske system er som sådan udgangspunktet, da opgavens case er en lovgivning. I følge Luhmann er det ikke muligt at analysere og iagttage begge systemers kommunikationer på samme tid. Den teoretiske skelnen mellem systemer og systemer/omverden internt i alle systemer udgør den overordnede teoretiske, metodologiske og analytiske ramme for analysen. Ligesom kildematerialet lægger op til at man bruger Luhmanns *analytiske* redskaber for at besvare spørgsmålet om, hvordan religion og sekularisme konceptualiseres i det politiske system.

5.1. Religion i den politiske debat

”Det handler om at fremstå neutral, ikke om, hvad folk tror på. Det er præcis deres egen personlige sag.”(1. beh., 88). Med dette citat udtrykker Karen Hækkerup Socialdemokratiets politiske stilling til religion i det offentlige rum - religion hører til i privatsfæren. Hun understreger, at lovforslaget handler om dommeres neutralitet i retslokalet. Det er flere enige med hende i, men som Morten Østergaard gør opmærksom på, er der flere lag i lovforslaget: dels om dommeres neutrale fremståen og dels om islams særlige rolle i Danmark (R 1.beh., 274). Islam som minoritetsreligion i Danmark udfordrer det politiske systems selv-referentielle iagttagemønstre. Det politiske system i Danmark forstår sig selv ud fra demokratiske principper med Folketinget som centralt organ, hvor debatter udspiller sig, og hvor der indgås kollektivt bindende aftaler ud fra ledeforskellen flertal/mindretal. Danmarks repræsentative demokratiske struktur er stadfæstet i Grundloven. I Grundloven står nedskrevet det særlige forhold staten har til religion (R 1.beh., 278) – et forhold som migration, globalisering og dermed islam er med til at udfordre. I Grundloven, som flere talere hæfter sig ved, står anført, at der i Danmark er religionsfrihed (Grundloven § 67), men

det står samtidig klart, at religioner i Danmark ikke har lige vilkår, idet Grundlovens § 4 beskriver, at ”Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten”. Danmarks ordning med en folkekirke betyder at andre religioner og kirker i Grundloven bliver fremsat i negativ forstand som afvigere fra folkekirken (ibid.§69). Denne særlige kobling mellem kirke og stat har selvsagt også skabt en særlig, men ikke udtalt, politisk kultur omkring religiøse spørgsmål.

Hækkerups holdning til religion i det offentlige rum svarer til den tidligere statsminister Fogh Rasmussens udtalte standpunkt, om at religion skal ud af det offentlige rum og er en privat sag. Hvor Rasmussen argumenterer ud fra en luthersk-evangelisk religiøs logik om at adskille de to regimer, argumenterer Hækkerup ud fra sekulære principper (Rasmussen 2006:1). Flere talere påpeger det særlige forhold, staten har til religion, som betyder at de kristne symboler i retten, for eksempel domstolenes logo, ikke skal fjernes, da de udgør tradition (V1.beh,14; SD1. beh, 116; KF1. beh., 256). I den forstand er det kun ikke-kristne symboler, der er en hæmsko for rettens neutralitet. Flere talere advokerer for, at denne dobbeltstandard viser, at loven er rettet mod en særlig religion, og ikke er en lov, der skal sikre neutralitet i retten mod religiøse symboler (SD1.beh:60). Selvom det flere gange bliver udtrykt, at loven skal gælde for alle, hæfter især oppositionspolitikere sig ved, at loven er symbolsk og rettet mod islam (KF1. Beh, 224; R1 beh., 92; EL1. Beh, 102, 324).

På baggrund af disse indledende eksempler på udtalelser i debatten kan der udledes tre positioner. Analysen af positionerne vil tydeliggøre de forskellige opfattelser af forholdet mellem hhv. religion og politik, og hhv.sekularisme og sekularisering i Danmark, som kan rammes ind med Luhmanns teoretiske begreber.

5. 2. Tre positioner i debatten

I den Luhmannske semantiske analyse defineres semantik som særlige strukturer, der forbinder kommunikation ved at stille former for mening til rådighed for kommunikationssystemerne (Andersen 1999, 142-45). Der skelnes mellem ’mening’, der forstås ud fra ledeforskellen aktualitet/potentialitet som er bundet til øjeblikket, og ’kondenseret mening’, som er kommunikation ordnet i strukturer, generaliserede former for forskelle, begreber, ideer, der bliver brugt i selektionen af mening i systemerne. Semantik er ifølge Luhmann gentagelige former for mening, som først opnår deres konkrete indhold i den aktuelle kommunikation. Begreber indeholder derfor altid modbegreber og flertydighed, som det blandt andet ses i forståelsen af fænomenerne tørklæde, religion, sekularisering,

neutralitet, minoritet og islam. Det er ikke ligegyldigt, hvilket iagttagelsespunkt iagttageren anlægger i sin kommunikation. Når politikerne derfor ytrer sig, træder deres semantiske forståelse tydeligt frem og på denne måde er positionerne udskilt og fremanalyseret, som det vil tydeliggøres nedenfor. De udvalgte semantikker, som positionerne viser, knytter sig til semantikker omkring andre begreber såsom frihed, taknemmelighed, tradition, religion, ret osv., som alle er historiske semantikker, der er blevet genindført, og nu bruges som argumentation for en given holdning i den politiske debat. To af Luhmanns meningsdimensioner kommer derfor i spil i materialet; den sociale dimension, som konstruerer et forhold mellem ”os” og ”de andre” og sagsdimensionen, som tilkendegiver konstruktionen af genstande og temaer for kommunikationen (ibid.145).

På baggrund af analysen af debatten om forslaget om forbud mod religiøse symboler i domstole kan der opstilles tre positioner: 1) Religion skal ud af det offentlige rum. Der argumenteres med neutralitet som mål, 2) Religion skal ud af det offentlige rum, dog ikke den kristne, luthersk-evangeliske religion. Der argumenteres også her med neutralitet, men hensigten er sikre den kristne religions traditionelle plads i offentligheden. Som reaktion på position to, udspringer en tredje position; 3) Religioner er ligeværdige, hvorfor position nummer to er i strid med menneskerettighederne, fordi det er en diskriminerende lov, kun møttet på religionen islam. Der argumenteres ud fra et lighedsprincip og internationale menneskerettigheder.

Det ville være muligt at lade debatten afspejle et overordnet regerings/oppositions perspektiv, hvor den traditionelle venstrefløj med dele af midten, EL, SF og R, ville kategoriseres under position tre, og daværende regeringspartier med støtter, V, KF og DF, delt mellem position et og to. Jeg har dog valgt at tage udgangspunkt i det faktum at partifællerne i Socialdemokratiet Mette Gjerskov og Karen Hækkerup på trods af partifællesskab ikke deler holdning til forslaget. Hækkerup, som ordfører, taler på vegne af partiet, når hun stemmer ja til forslaget og ikke mener, loven er i strid med de internationale menneskerettigheder (SD 1.beh, 80), mens Gjerskov for egen regning, ikke støtter op om forslaget, når hun påpeger at forslaget er diskriminerende (SD 3.behl, 60). Således befinder Gjerskov sig i position tre og Hækkerup befinder sig i position et, når hun fastslår at debatten ikke drejer sig om integration og indvandring, men om at retten skal fremstå neutral (SD 1.beh:88). Som sagt hævder position tre, at position et indirekte indvilger på de samme præmisser som position to. Derved vil position tre kritisere position et og to for det samme

med baggrund i høringssvarene fra eksperter, der udtaler, at loven er indirekte diskrimination og i strid med menneskerettighederne.

Tydeligst ser vi repræsentanter for position to fra DF, V og KF (KF1. beh., 256; V1.beh, 14; DF1. beh., 44). De fremanalyserede forståelser af religion i offentligheden tydeliggør ligeledes de forskellige forståelser af forholdet mellem det religiøse system og det politiske system, forstået ud fra begrebet om sekularisme.

5. 3. Sekularisme og sekularisering

Religion i samfundet i dag er uomtvisteligt forbundet med modernitetsteori og i den forlængelse, sekulariseringsteori (Beyer 1994, 7). Teoretisk sondres mellem begreberne sekularisme og sekularisering. Førstnævnte er en politisk, normativ og ideologisk tanke om en offentlighed fri for religion, og sidstnævnte er en deskriptiv tilgang til den samfundsudvikling, hvor religions rolle ændres på flere niveauer i samfundet (Jensen 2012, 20).

Udgangspunktet for sekulariseringen er Den Westfalske Fred i 1648 i Tyskland (Hurd 2011, 63). Sidenhen har sekulariseringen sat sig spor i hele samfundet, og teorier har fastslået at religion var en forældet forestilling, der med moderniteten og oplysningstiden ville forsvinde (Scott 1997). Forskningen i dag ser anderledes på fænomenet og taler i stedet i nogle tilfælde om en sakralisering af eller en øget spiritualisering i samfundet. Religion har ændret karakter, den er blevet global, digital og individuel, men den er ikke forsvundet (Casanova 2006, Kühle 1999, Woodhead 2009). Denne tendens inddrager daværende justitsminister Brian Mikkelsen i sin fremsættelsestale. Når han henviser til, at religion fylder mere i det offentlige, er det med baggrund i islams tilstedeværelse i Danmark og ikke religion som sådan. Flere talere i debatten peger på, at der ikke er et problem med kristne symboler, og andre igen, at dette viser at lovændringen udspringer af et ønske om at mindske islams position og synlighed. I arbejdet med at udforme loven blev der lavet en undersøgelse af, hvad andre lande i Europa havde af lovgivning på området. Stort set over hele linjen var lovgivning på dette område fraværende, med få undtagelser. Eksempler på tydeligt sekulære stater i Europa er Tyrkiet og Frankrig. I Frankrig findes sekularismen i laïcité-politikken, hvor der argumenteres ud fra universelle principper om lighed og frihed (jf. oplysningstidens idealer) (Christensen 2012, 38).

Luhmann anvender ikke det normative begreb om sekularisme i sin sekulariseringsteori, men forholder sig til sekularisering som deskriptivt begreb. Ligesom Luhmannianeren Peter Beyer (1994), er Luhmann dog fokuseret på og interesseret i at undersøge grunden til, at religionen har en mindre betydelig plads i det uddifferentierede samfund. På den måde kan hans begreb om sekularisering virke normativt, da han mener at finde en legitim plads til det religiøse, fordi religion altid vil knytte sig til de grundlæggende og uomtvistelige vilkår for mennesket: livet, døden, sorgen, kærligheden. Luhmanns sekulariseringsbegreb knytter an til den funktionelle differentieringsanalyse (Luhmann 1977, 227). Ifølge Luhmann er sekularisering en konsekvens af den relative uafhængighed, systemerne har ift. religiøse normer (Beyer 1994, 75). Systemerne, også det religiøse system, er under pres til at danne egne systemer. Derved tvinges systemer til at stille en unik funktion til rådighed for de andre systemer på en sådan måde, at den danner parallel til lignende strukturer i andre systemer (ibid.101). Det særligt religiøse skal derfor virke som bro mellem den kløft, der findes mellem den privatiserede funktion og den offentlige performance (ibid. 94). Med ledeforskellen immanens/transcendens gøres det ustabile stabilt i den forklaring, der findes i den transcendent sfære (Götke 1992,73). Dette bygger derfor ikke på den sekulariseringstese, der udløber af oplysningstidens rationalitet, men på social-strukturelle årsager, som stiller alle systemer i den samme situation af partiel og relativ gyldighed (ibid., 76, Gregersen 1992, 111).

Samfundets centerløse karakter levner plads til, at den sociale integration kan finde sted som følge af, at delsystemer udgør omverden for andre delsystemer, idet delsystemerne frit kan gøre brug af andre delsystemers selektioner (ibid.,112; Luhmann 2000a, 284ff). Derved kunne religion danne en ny ledeforskel: religion/sekularisering, hvorved religion som selv-referenciel kommunikation ville kunne forholde sig til forholdet mellem stat og religion (Knudsen 2009, 158, 350).

Luhmanns formanalyse sætter fokus på at finde et systems ledeforskel, og i ledeforskellen findes formen, som er lig med enheden af de to variabler, forskellen (Andersen1999, 128-32). Formanalysen er en analyse af kommunikations grænser og de paradokser, som opstår, når man binder an til en forskel ad gangen. Jeg kan ved at iagttage en iagttagers iagttagelse lokalisere den givne (politiske/religiøse) positions semantiske forståelse af givne iagttagelsesperspektiver, og jeg kan derved lokalisere den forskel, som iagttageren i kommunikationen arbejder ud fra. På den måde kan religion iagttages som stående overfor

sekularisering i case materialet, da systemerne bliver afhængige af hinanden. I forlængelse af formanalysen kan den semantiske analyse anvende paradokset som ledetråd i en bestemt semantiks historie. Den semantiske analyses kernebegreber kan derved sættes sammen med differentieringsanalysens forestilling om kompleksitetsreducering internt i systemerne, således at man kan undersøge forskellige semantikker knyttet til forskellige samfundssystemer, som alle udtrykker en transformation i samfundsstrukturen (Andersen 1999, 145). Sekulariseringen ses som et eksempel på en fællestransformation af samfundsstrukturer. Islams tilstedeværelse i Danmark skaber i flere systemer interne kommunikationer, der stiller Danmark over for en ny semantik.

5.4. Positionernes forståelse af sekularisme

De nævnte tre positioner er udskilt som første ordens iagttagelser, men ved hjælp af anden ordens iagttagelsesoperationer, hvor grænser og blinde pletter lokaliseres, kan disse tre positioner udtrykke henholdsvis sekularisme- og religionsforståelser, som vil blive præsenteret i det følgende:

Position 1 → Sekularisme-forståelse 1	Udtrykker den entydigt sekulære tanke, som vil, at religion ikke skal have nogen plads i det offentlige rum.
Position 1 og 2 → Sekularisme-forståelse 2	Har ikke en entydig forståelse af sekularisme. I Danmark er der religionsfrihed, men ikke religionslighed. Kristendommen har en særlig plads i det danske samfund, funderet i en kulturel og historisk logik (KF1. beh., 256). Forståelsen indeholder to retninger; en som mener, at religion skal ud af det offentlige rum, og en anden, som mener, at den religionen der skal ud af det offentlige rum, er den fremmede minoritetsreligion, islam.
Position 3 → Sekularisme forståelse 3	Arbejder ud fra den forståelse, at sekularisme ikke er en legitim grund til at bryde med

	individets rettigheder til at dyrke religion uden frygt for at blive diskrimineret.
--	---

Sekularisme-forståelser i debatten om forbuddet mod religiøse symboler i retten³

Der er ikke enighed blandt positionerne, om hvad baggrunden for lovforslaget er. Der er på den ene side den positive udlægning, hvor rettens neutralitet og borgernes fair behandling i retten er det bærende argument for loven, position et og to. På den anden side den negative udlægning, hvor forslaget bundet i en tilstedeværelse af islam i offentligheden, som ikke er ønskværdig, position tre.

Udover positionernes opfattelse af religions rolle i offentligheden og sekularisme har analysen også vist, hvordan de forskellige positioner forstår religion, som det ene led i forskellen religion/sekularisme.

5.5. Positionernes forståelse af religion

Den daværende justitsminister Brian Mikkelsen fremsætter denne lov, fordi ”religiøse spørgsmål i de senere år har spillet en stigende rolle i den offentlige debat her i landet bl.a. i lyset af indvandringen af personer med forskellig religiøs baggrund” (Fremsættelsestalen, 1). Men på hvilke måder forstås religion, og er der forskel på religioner, det vil sige på kristendom og islam, når det kommer til diskussionen om religion i offentligheden?

De tre positioner i forhold til religion i offentligheden kan ikke videreføres i denne sontring, da religionsopfattelserne ikke falder i de samme kategorier. I stedet viser analysen to tydelige religionsforståelser. Den ene forstår religioner ud fra en ”vestlig” kontekst, hvor der er stor forskel på religioner. Islam sættes lig med undertrykkelse og ufrihed i modsætning til kristendommen, der forstås som (individuel) frihed (DF1.beh, 126; SD 1. beh, 100). Demokratiet er garanten for kristendommens uproblematisk tilstedeværelse i Danmark, hvorimod islams tilstedeværelse tolkes som problematisk og uforenelig med dansk kultur. Forståelsen udtrykkes stærkest af DF med udtalelser af den daværende justitsminister, der understøtter argumentet om, at den ”nye religions” tilstedeværelse er roden til det øgede fokus på religion i offentligheden, og derved et udtryk for position to (DF 1.beh.,146; Fremsættelsestalen, 1). Den anden religionsforståelse forstår religioner som ligeværdige, og hvis der skal lovgives på området, hvilket flertallet af denne forståelse ikke ønsker, skal

³ Forståelserne harmonerer tilnærmelsesvis med de fire idealtypiske positioner omkring forholdet mellem religion og politik som Christensen og Hansen opstiller (Christensen 2012, 38-42).

lovgivningen have samme konsekvenser for alle religioner. Repræsentanter for denne religionsforståelse findes tydeligst i position tre. Den første position knytter an til begge religionsforståelser. Hækkerups udtalelser er et udtryk for den anden religionsforståelse samtidig med, at den udtrykker en ”vestlig” forestilling om religion som ”noget man kan tage af”, og har derved elementer fra den første religionsforståelse (SD 3.beh., 24).

Ideen om, at islam er uforenelig med ”danske værdier” og den danske samfundsstruktur og demokrati, er afspejlet i position to. Islam bliver fremstillet som en middelalderlig religion og kvindeundertrykkende som modstykke til den danske lutheranske kristendom, der i modsætning til islam er moderne, frisættende og liberal. Muslimske indvandrere bliver iscenesat ud fra en diskursiv optik som ”den fremmede” eller ”den anden”(Jacobsen 2008, 267). Den fjendtlighed som mange muslimer oplever, kommer også til udtryk i de mange kommentarer fra flere muslimske organisationer, der stiller sig skeptiske overfor forslaget, ligesom flere understreger, at loven er en indirekte diskriminerende lov i strid med menneskerettighederne (Høringssvar 1; Høringssvar 2). Den tredje position med SF, R, EL og dele af SD argumenterer i tråd med disse høringssvar.

Da debatten og udtalelser omkring det muslimske hovedtørklæde siger noget om de religionsforståelser, der findes i det politiske system, vil jeg knytte et par kommentarer til tørklædet som religiøst symbol og tegn på religiøs praksis. Gjerskov refererer til en udtalelse af Mikkelsen i en tv-udsendelse: ”Det var for at forhindre, at dommere - og jeg citerer - skulle begynde i retssalen at sige: Thi kendes for ret, Allah er stor.” (SD1.beh., 370). Denne forståelse spiller på en essentialistisk forståelse af islam, som understøttes af Dansk Folkepartis annoncekampagne af niqabklædte dommere. Som Hækkerup bemærker, har tørklædet mange betydninger, blot har hun intet kendskab til, at det ”at have et muslimsk tørklæde på hovedet skulle betyde frihed” (SD1.beh, 100). Forestilling om frihed som højeste princip bunder i tanken om oplysningstidens demokratiske idealer. Frihed inden for den muslimske verden er knyttet til en anden forståelse. Frihed findes i at underkaste sig gud og at være en del af et fællesskab omkring religionen og i familien (Schmidt 2000, 219-20). Når DF og SD udtaler sig om tørklædet som underkastelse, undertrykkelse og ufrihed, afspejler det en vestlig diskurs om frihed, som udspringer af en modernitet, hvor frihed og lykke er bundet op på individet. Det samme gælder udmeldingen, at ”man kan jo f.eks. bare lægge sit tørklæde fra sig” (DF1.beh, 48). Denne udtalelse har rod i en særlig religionsforståelse ud fra en ”vestlig kontekst”, hvor religion for de fleste ikke har samme indflydelse på menneskelig

selvforståelse som mellemøstlig eller islamisk selvforståelse (Jensen 1987, 51; Nielsen 2006, 166). Islam, i en dansk kontekst, bliver en minoritetsreligion, og ifølge Harpsøe vil det ”smadre vores retssystem”, hvis der bukkes under for at give ”religiøse minoriteter særligbehandling”(DF 3.beh, 30). I Harpsøes udlægning betegnes den positive særlighandling som en uhensigtsmæssig minoritetsfremmende pluralismepolitik. (Krag 2007, 180-182).

Minoritets- og indvandringsspørgsmål udspiller sig i både det religiøse og det politiske system, men beslutninger om religiøs udfoldelse i offentligheden, f.eks. med lovgivning om tørklæder, opførelse af moskeer og modersmålsundervisning i folkeskolerne, tages dog udelukkende af og i det politiske system (Riis 1987, 7). I følge den lumanniske systemteorien er religion ikke direkte afhængig af den politik, der bliver lavet. Men et individ, som deltager i det religiøse system, kan et individ alligevel lade sin adfærd påvirke, dog kun ud fra interne operationer i systemet selv. En kvindelig muslimsk dommer må undlade at bære sit tørklæde på arbejde⁴ og en kristen sit kors. Samspelet mellem politik og religion er sammenfattet i system/omverden-relationen. Systemets interne logikker kan et andet system aldrig ændre på, men et system kan godt anerkende et andet systems logikker, og derved bliver verden multicentrisk i og med, at enhver difference bliver verdens centrum (Gershon 2005, 111, Luhmann 2000, 253). Samfundet er konstant, men det bliver opfattet forskelligt afhængig af de funktionssystemer, som beskriver det, som det ses i nærværende analyse (Gershon 2005, 104). Politik overtager eller bestemmer ikke, hvad religionens *funktion* er i dette tilfælde, blot fordi det ikke længere er placeret i centrum eller øverst i hierarkiet (Götke 1996, 46). Men noget påvirker den. Ud fra den iagttagelse på baggrund af ovenstående analyse, kunne der måske tænkes et nyt system ud fra den strukturelle kobling mellem religionssystemet og det politiske system.

5.6. Et nyt system?

Islam udgør den primære baggrund for forslaget, men bliver omdannet til sekundær aktør, idet debatten viser sig at rejse et mere overordnet spørgsmål om partiernes forståelse af sekularisme og religion. I takt med at offentligheden ikke blot udgør den folkekirkelige og kristne tradition, men også den muslimske tradition, tvinges partierne, både oppositionen og regeringen, til at tænke en ny form for religionssystem og i den forstand også et nyt politisk

⁴ Om tørklædet er et religiøst påbud en frivillig identitetsmarkør eller blot tradition er til stadig debat og diskussionen kunne udgøre en opgave i sig selv. Her skal det blot påpeges at analysen arbejder ud fra den præmis at tørklædet har nogle religiøse konnotationer (Hvitharmer 2009, Herbert 2003, Cristi 2001)

system. Samlet set kan lovforslaget være tegn på, at der vil danne sig et egentligt *religionspolitisk system*, som ville kunne operere på samme måde som andre systemer, autopoietiske, selv-referentielle og operationelt lukkede. Med denne konsekvens kan Luhmanns systemdifferentieringsteori vise sig relevant, da samfundsbehov skaber nye systemer på baggrund af semantiske forståelser af verden, som kommer til udtryk på samme måde som sekulariseringen gjorde. Luhmanns systemteoretiske metode kan derfor vise forandringer i det politiske system på baggrund af en strukturel kobling til det religiøse system. At det religiøse system også bliver forstyrret af den semantiske udvikling, der sker i det politiske system, synes klart bl.a. i form af praksis og adfærdsreguleringer (jf. det muslimske hovedtørklæde). Der etableres strukturelle koblinger på tværs af systemerne, gennem kommunikationer, nye iagttagelser, nye semantikker og systemer, som vi har set i analysen. Begreberne civil religion og politisk religion⁵ kan fungere som eksempler på begreber, som nye systemer, både det religiøse system og det politiske system kan kommunikere *om*. Som bekendt kan systemerne ikke kommunikere *med* hinanden, ifølge Luhmann, idet begreberne ligeledes er skabt af nye semantikker i kraft af nye differentieringer i samfundet, strukturelle koblinger og irritationer fra omverdenen.

6. Kritiske bemærkninger

Det er umuligt at arbejde med Luhmann uden at støde på kritik af hans teori. Tydeligst kommer kritikken som nævnt til udtryk gennem Habermas' kritik i dialogsamlingen *Theorie der Gesellschaft oder soziolethechnologie* (1971, 145ff, 291ff; Hagen 2005, 405; Kneer/Nassehi 2000,192). På baggrund af den kritiske bias imod Luhmann har flere fundet det nødvendigt at spørge, ligesom jeg, 'hvorfør ikke bruge Luhmann?' (Tyulenev 2009,159). Jeg har taget udgangspunkt i den kritik der mener, at Luhmanns teori er konservativ, systembevarende og uden kritisk potentiale (Arnoldi 2001, 2; Tyvlenev 2009, 160; Haste 2009, 868; Hagen 2005, 412; Kneer 1997, 192; Kiklström 2011). Med baggrund i nærværende analyse og de resultater, jeg har fremlagt, har systemteorien ikke blot bekræftet status quo, men også kunnet sige noget om en udvikling inden for et særligt system i relation til et andet system, det religiøse og det politiske. Man ville givetvis kunne komme længere,

⁵ Disse begreber betegner former for anvendelse af sakrale og religiøse elementer i en politisk eller statslig kontekst. Folketingets åbningsgudstjeneste er et eksempel herpå.

hvis ressourcerne var til rådighed, tids- og omfangsmæssigt. Teoriens kritiske potentiale, vil jeg med Kneer (1997, 195) argumentere, ligger i, at teorien i sig selv befinder sig i en anden ordens iagttagelsesposition ved at arbejde ud fra forskelle. Hvis teorien havde været anti-kritisk, havde den arbejdet på første ordens præmisser ved kun at udføre fremmed-referencielle observationer om samfundet. På den måde bliver det med Luhmann nødvendigt at gentænke begrebet kritik, og åbne for mulighederne for at se paralleller mellem kritisk sociologi og teorien om sociale systemer (ibid.)

Denne opgaves primære formål har ikke været at pille systemteorien fra hinanden, men at arbejde med teorien som den fremstår. For at søge muligheder i den, har jeg valgt blot at anviset et kritikpunkt, for dernæst at afvise det. At andre eksempler og cases kan modsige min afvisning er åbenlys, men det er casearbejdets præmis, ligesom systemteoriens enorme omfang og radikaliteten af teorien levner mange muligheder for at arbejde videre med kritikken. Det argument, jeg har ført gennem opgaven, og som er anført i indledningen, er, at Luhmann kan bruges i en aktuel dansk kontekst til at overkomme, bearbejde og angribe nogle samfundsmæssige problemstillinger, samt påpege en tendens i samfundet til dannelsen af nye systemer, som foreslået med det *religionspolitiske* system.

7. Konklusion

Det kan konkluderes på baggrund af analysen, at Luhmanns begreber kan bruges til at skabe en ny teoretisk ramme, indenfor hvilken man kan forstå forholdet mellem religion og politik samt den udvikling af semantikker omkring religion og sekularisme, der opstår i kølvandet på det politiske systems strukturelle koblinger til det religiøse system. Det vil være op til videre forskning at undersøge andre cases for derved at understøtte eller afkræfte systemteoriens anvendelighed i forholdet mellem religion og politik og denne konklusion.

Folketingets politikere udtrykker på forskellig vis et syn på religion, som indskriver sig i en større debat om religion i det offentlige rum. Arbejdet med kildematerialet sammenholdt med Luhmanns systemteori som metode og teoretisk tilgang, har gjort det muligt at udlede tre positioner i debatten om forbuddet mod religiøse symboler i retten (L98). Ud fra disse tre forståelser er udledt tre forståelser af sekularisme og to religionsforståelser. Det politiske systems ydelse og funktion i samfundet er at træffe bindende beslutninger, i dette tilfælde omkring et religiøst spørgsmål. Det politiske systems beslutningsfelt og berøringsflade har

udvidet sig, og de strukturelle koblinger som systemet har bundet an med til det religiøse system, men også til det økonomiske og videnskabelige system, synes ud fra denne case at have tilføjet en ny form for semantisk forståelse af sekulariseringsbegrebet. Det politiske system kan ikke kontrollere eller regulere det religiøse systems operationer, men det vil altid forsøge. Derved kan det skabe nye semantikker, og det politiske system kan danne et nyt supplerede delsystem, et *religionspolitisk system*, ligesom man også kunne forestille sig at det religioner kunne danne et lignende system, men ud fra deres særlige iagttagelser og ledeforskelle, som svar på det politiske systems nye system.

Med denne opgave er endvidere gjort et forsøg på at bidrage til den religionsvidenskabelige forskning på baggrund af Niklas Luhmanns systemteori. Systemteorien er meget omfattende og opgaven har kun behandlet en brøkdel af det répertoire, der ligger gemt i Luhmann-litteraturen.

8. Litteraturliste

1. behandling: <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/198/beh1/forhandling.htm#dok>
(hentet 23.05.2012)

2. behandling: <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/L98/BEH2/forhandling.htm#dok>
(hentet 23.05.2012)

3. behandling <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/L98/BEH3/forhandling.htm#dok>
(hentet 23.05.2012)

Andersen, Niels Åkerstrøm

1999 *Diskursive analysestrategier*. Nyt fra samfundsvidenskaberne, København, 87-150.

Arnoldi, Jacob

2001 "Niklas Luhmann: An introduction", *Theory, Culture & Society* vol. 18, 1-13.

Beyer, Peter

1994 *Religion and Globalization*. Sage Publications. London, Thousand Oaks. New Delhi.

Casanova, José

2006 "Rethinking Secularization", *Hedgehog Review – After Secularization* Vol. 8 (1+2), 7-22.

Christensen, Henrik Reintoft og Sidsel Vive Jensen

2012 "Luhtersk sekularisme: ateismens hellige alliancepartner", in: Marie Thomsen og Jørn Borup, eds., *Samtidsreligion – levende religion i en foranderlig verden*, Center for samtidsreligion. Forlaget Univers. Højbjerg.

Cristi, Marcela

2001 *From civil to political religion: the intersection of culture, religion and politics*
Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario, Canada

Durkheim, Emile

2000 *Om den sociale arbejdsdeling*, Hans Reitzels Forlag A/S, København

Esmark, Anders, Carsten Bagge Laustsen, Niels Åkerstrøm Andersen (eds.)

2005 *Poststrukturalistiske analysestrategier*, Roskilde Universitetsforlag,
Frederiksberg C.

Fremsættelsestalen

<http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/L98/fremsaettelsestale.htm#dok>

(hentet 23.05.2012).

Gershon, Ilana

2005 "Seeing like a system: Luhmann for anthropologists" *Anthropological Theory* 5,
99-116.

Gregersen, Niels Henrik

1992 "Religionssociologi", *Autopoesis. En introduktion til Niklas Luhmanns verden af systemer*, Politisk Revy, København N, 97-127.

Grundloven <http://www.ft.dk/Demokrati/Grundloven.aspx> (Hentet 22.05.2012)

Götke, Povl

1996 "Religion i systemteoretisk belysning. Introduktion til Niklas Luhmanns religionsteori", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 28, 41-55.

1992 "Luhmanns systemteori og dens anvendelsesmuligheder", *Religionsvidenskabeligt tidsskrift* 21, 67-78.

Habermas, Jürgen & Niklas Luhmann

1971 *Theorie der Gesellschaft oder soziolethnologie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt
Am Main.

Hagen, Roar

2005 "Niklas Luhmann" i *Klassisk og moderne samfundsteori*. Red Heine Andersen
og Lars Bo Kaspersen, Hans Reitzels Forlag, København, 395-414.

Haste, Gorm

1992 "Luhmanns konstruktion af samfundsteori" i *Autopoesis – en introduktion til Niklas Luhmanns verden af systemer*, Politik Revy, København N, 59-97.

2009 ”Politisk systemteori”, in: Lars Bo Kaspersen og Jørn Loftager, eds., *Klassisk og Moderne politisk teori*, Hans Reitzhels Forlag, København, 855-870.

Herbert, David

2003 *Religion and civil society: rethinking public religion in the contemporary world*, Ashgate Publishing Limited, Hampsire, England.

Hurd, Elizabeth Shakman

2011 “Secularism and International Relations Theory,” in: Jack Snyder, ed., *Religion and International Relations Theory*, New York: Columbia University Press, 60-90.

Hvitharmar, Annika og Margit Warburg & Brian Arly Jacobsen (red.)

2009 *Holy Nations and Global Identities. Civil Religion, Nationalism and Globalisation*. Brill. Leiden and Boston.

Høringssvar 1: <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/198/bilag/1/629396.pdf>

Høringssvar 2: <http://www.ft.dk/samling/20081/lovforslag/198/bilag/10/640725.pdf>

Jensen, Jeppe Sinding

1987 ”Kulturmødet med Islam” in: Ragnhild Kristensen og Ole Riis, eds., *Religiøse minoriteter*, Aarhus Universitetsforlag, Århus, 37-55.

Jensen, Sidsel Vive og Janna Egholm Hansen

2012 ”Sekulariseringsteorien og dens ideologiske lillesøster: sekularisme” in: Marie Thomsen og Jørn Borup, eds., *Samtidsreligion – levende religion i en foranderlig verden*, Center for Samtidsreligion. Forlaget Univers, Højbjerg, 17-24.

Johansen, Birgitte Schepelern

2010 *Adskillelsens logik: en undersøgelse af sekulære kategoriseringer af religion i akademisk praksis*. Ph.D-afhandling. Det Humanistiske Fakultet Københavns Universitet.

Jørgensen, Marianne Winther og Louise Phillips

1999 *Diskursanalyse som metode og teori*. Roskilde
Universitetsforlag/Samfundslitteratur. Frederiksberg C.

Kihlström, Anita

2011 "Luhmann's systemtheory in social work: Criticism and reflections", *Journal of Social Work* 12, 287-299.

Kneer, Georg og Armin Nassehi

1997 *Niklas Luhmann - introduktion til teorien om sociale systemer*, Hans Reizels
Forlag. København.

Knudsen, Inger Lundager

2009 *Religiøs og teologisk kommunikation. Luhmann om religion, samfund og
massemedier*, Anis. København 2009.

Krag, Helen

2007 *Mangfoldighed, magt og minoriteter. Introduktion til minoritetsforskningens
teorier*, Forlaget Samfundslitteratur, Frederiksberg C.

Kühle, Lene

1999 "Sekulariseringstesens i religionssociologien", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*
35, 43-60.

Laermans, Rudi og Gert Verschraegen

2001 "'The late Niklas Luhmann' on Religion, an overview", *Social Compass* 48, 7-
20.

Luhmann, Niklas

2000a *Die Religion der Gesellschaft*. Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt am
Main.

2000b *Sociale systemer. Grundrids til en almen teori*, Hans Reitzels Forlag,
København.

1997 *Iagttagelse og paradoks*. Gyldendalsk Boghandel, Nordisk Forlag A.S.,
København.

- 1984 *Religious dogmatics and the evolution of societies*, The Edwin Mellen Press, New York and Toronto.
- 1977 *Funktion der Religion*. Suhrkamp Tashenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
- Nielsen, Jørgen S.
- 2006 ”Religion, religionspolitik, ytringsfrihed og islam i Mellemøsten og Europa” in: Lisbeth Christoffersen, ed., *Gudebilleder. Ytringsfrihed og religion i en globaliseret verden*, Tiderne Skifter, København, 165-181.
- Qvortrup, Lars
- 2007 ”Religionens genkomst. Niklas Luhmanns religionsteori”, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 49, 3-28.
- Rasmussen, Anders Fogh
- 2006 “Hold religionen indendørs”, kronik, *Politiken* 20. maj, s. 6.
- Riis, Ole
- 1996 *Metoder og teorier i religionssociologien*. Aarhus Universitetsforslag, Aarhus
- Seidl, David og Kai Helge Becker
- 2006 ”Organizations as Distinction generating and processing systems: Nikals Luhmann’s contribution to organization studies”, *Organization* 13, 9-35.
- Schmidt, Garbi og Vibeke Jakobsen
- 2000 *20 år i Danmark. En undersøgelse af nydanskernes situation og erfaringer*, Socialforskningsinstituttet, København.
- Thomas, Scott
- 1997 ”Religionens globale genopstandelse og studiet af verdenspolitik”, *Den ny verden*, 30 (1), 16-31.
- Tyulenev, Sergey
- 2009 “Why (not) Luhmann? On the applicability of social systems theory to translation studies”, *Translation Studies*, vol. 2, No 2, 147-162.

Warburg, Margit

1992 "Andre Guder. Et religionssociologiskperspektiv", in: Helen Krag og Margit Warburg, eds., *Minoriteter*, Spektrum Publishers, Copenhagen, 160-84.

Woodhead, Linda

2009 "Magt og religion i religionsvidenskaben", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 53, 5-23.